

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

15-ՐԴ ԴԱՐՈՒ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ԲԱՂԷՇԻ ԱՄՐԴՈՒ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ ԵՒ ՉՈՐՍ ՄԵԾԵՐԸ

Վերածնունդը

Եւրոպայի մէջ տպագրութեան գիւտով 15-րդ դարուն վերածնունդ տեղի ունեցաւ, որուն արձագանգը Հայ Եկեղեցւոյ եւ ազգի մտաւոր եւ իմացական կեանքին վրայ անջնջելի հետք թողուց: Գերմանիոյ մէջ Նոհան Կիւթեմպերկ 1450 թուին կատարեց տպագրութեան գիւտը, եւ վաթսուեանակ մը ետք, Յակոբ Մեղապարտ անուն, ալլապէս բոլորովին անծանօթ հայորդին, որպէս ռահվիրայ նախակարապետ հայ տպագրիչը, Վենետիկի մէջ հիմնեց առաջին հայ տպարանը: Տպագրեց առաջին վեց հայերէն գիրքերը 1513 թուականէն սկսեալ, ու 150 տարիներ ետք Ոսկան Վարդապետ Երեւանցի Ամսդերտամի մէջ առաջին Աստուածաշունչ Մատեանը տպագրեց 1666 թուականին: Յատկանշական պարագան այն էր, որ Հայաստան եւ Ս. Էջմիածին չէին կրցած գլուխն անցնիլ վերածնունդի այդ մեծ շարժումին: Սակայն հայորդիք անձամբ, ինչպէս Յակոբ, նոյնպէս Աբգար Դպիր Եւդոկիացին ու որդին Սուլթանշահ, Խաչատուր Կեսարացին եւ Գրիգոր Մարգուանցին յաջորդաբար, թէեւ դանդաղ, սակայն յառաջընթաց քայլ պահեցին որպէս հետեւորդները Յակոբ Մեղապարտին, ու հայ գրականութեան մեծագոյն երաշխիքը եղող անցեալի մատեանները հետզհետէ տպագրեցին:

Դարակազմիկ անցման այդ շրջանին Բաղէշի (այժմ Պիթլիս) Ամրդուլի Համալսարանը եղաւ հայ գրչագրութեան ամենավերջին եւ ամենէն բեղուն կեդրոնը, երբ ալլեւս կարիքը չկար գրչագիր հատորներ ընդօրինակելու Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ վանքերուն մէջ, քանի որ տպագրութեան հրաշալի գիւտը անցեալի մատեանները կարգաւ տպագրութեամբ պիտի յաւերժացնէր: Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի գնահատումով «Հայ տպագրութեան գիւտը հայ միտքի զարգացման նպաստատու փաստ մը եղաւ արեւելի ազգերուն մէջ ուր Հայք յառաջընթաց գտնուեցան»:

Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը

Մինչդեռ արեւմտահայութիւնը մշակութային մարզէն ներս հերոսական գործ կը կատարէր տպագիր գիրքերու եւ ուսումնարաններու բարձր մակարդակով, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը նոյն շրջանին առաջնորդողի դեր կատարելու իր առաքելութեան մէջ կը ձախողէր 17-րդ դարու առաջին տարիներէն սկսեալ մինչեւ յաջորդող ամբողջ 100 տարիները: Պատրիարքութիւնը 1600 թուականէն սկսեալ յաջորդող մէկ դարու ընթացքին անկումի մատնուած էր, որովհետեւ Պատրիարքական Աթոռ ելած եւ իջած էին 55 պատրիարքներ, իւրաքանչիւրը միայն երկու կամ երեք տարի պատրիարքութիւն վարելով: Յոռի եւ քանդիչ սովորութիւն մըն էր եղածը երբ հոգեւոր եւ ազգային իշխանութիւնը, մէկը միւսին ձեռքէն խլելու մոլուցքով, Աթոռին գահավէժ անկումին պատճառ կը դառնար:

Ամրդոլի Համալսարանը

Այդ միջոցին փրկարար լոյս մը կը ծագէր Բաղէշի Ամրդոլի վանքէն ուր մեծ վարդապետ Վարդան Բաղիշեցիի ուսուցչապետութեան տակ Չորս Մեծերը կը գրաւէին Հայ Եկեղեցւոյ կեդրոնները ու ձեռք կ'առնէին անոր ղեկավարութիւնը, նոյն ինքն Վարդան Բաղիշեցին եւ իր երեք աշակերտները՝ Յովհաննէս Կոլոտ, Յակոբ Նալեան եւ Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքներ։ Դպրանոցին բուն անունը «Ամլորդի» եղած է Զաքարիա քահանայի կնոջ Եղիսաբէթի ամուլ որովայնէն ծնած իր որդւոյն Ս. Յովհաննէս Մկրտչի անունով, որուն մասին կը կարդանք Աւետարաններուն մէջ։ Ամրդոլ աղաւաղուած անունն է Ամլորդիին։

Ամրդոլի վանքը 15-րդ դարուն հայ գրչութեան յատուկ դպրոց մըն էր հիմնուած Գրիգոր Տաթեւացիի աշակերտ Դանիէլ վարդապետին կողմէ, ուր ինք դասաւանդած է աստուածաբանութիւն, կրօնագիտութիւն եւ գրչագրական արուեստ։ Դպրոցը համբաւի տիրացաւ Ներսէս Մոկացի եւ ապա Վարդան Բաղիշեցի վարդապետներու ուսուցչապետութեան տակ, երբ արդէն Ամրդոլ Համալսարանի կոչում ստացած էր իր «45 միաբաններով, 40 կարդացողներով, եւ 5 մշակներով»։ Վարդան Բաղիշեցի վերանորոգեց դպրանոցը, հարստացուց մատենադարանը, եւ բարձր աստիճանի հասցուց գրչութեան արուեստը։ Զեռագիր մատենաներու հարուստ եւ հաւաստի օրինակներ հոնկէ հասած են մեզի որոնց լիակատար գրացուցակը Վարդան Բաղիշեցի ինք կազմած է որպէս «Ամրդոլու Մատենադարանի Գրացուցակ»։

Վարդան Վարդապետ Բաղիշեցի

Վարդան Բաղիշեցիի սկսած մտաւորական եւ ուսումնական տեսչութեան ներքեւ իր ամենէն յայտնի երեք աշակերտները, Յովհաննէս Կոլոտ, Յակոբ Նալեան, եւ Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքներ, միասին զարգացան ու կազմեցին 18-րդ դարու մտաւորական սերունդին առաջատար փաղանգը արեւմտահայութեան մէջ, տասնեակ մը եւ աւելի աստուածաբանական եւ կրօնագիտական ծաւալուն հատորներ հրատարակելով, այս անգամ տպագիր, անշուշտ, որոնց տիտղոսութեթ էջերը կը վկայեն հնադարեան մեր ձեռագիրներու մանրանկարներուն տպագրեալ առաջին ձեռնարկները։

Վարդան Վարդապետի ձեռքով շարք մը պատմագիրներու ձեռագիր վերջին օրինակները գրուեցան, Փաւստոս Բիւզանդէն մինչեւ Թովմա Մեծփեցի, որոնք այսօր Երեւանի Մատենադարանին մնայուն եւ ամենահաւաստի աղբիւրները կը ներկայացնեն։ Երեսնամեակ մը առաջ երբ 8-րդ դարու Ղեւոնդ Երէց հայ պատմիչի Արաբներու արշաւանքի երկը անգլերէնի կը թարգմանէի որպէս աւարտաճառ, գոյութիւն ունեցող լաւագոյն թիւ 3070 ձեռագիր օրինակը տեսայ եւ օգտագործեցի Երեւանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Մատենադարանին մէջ, ուր հասած էր Ամրդոլի Համալսարանէն՝ էջմիածնի ճամբով։ Յիշատակարանին մէջ գրուած է թէ մատենան վերստին նորոգուած էր Վարդան Բաղիշեցիի ձեռքով, նոյն ձեռագրին գրիչներէն մին ինք ըլլալով 1669 թրւին։ Այլ օրինակ մը եւս տեսայ, թիւ 1902 մատենան, որ նոյնպէս կը գտնուէր Ամրդոլի վանքի ձեռագրատան մէջ Վարդան Բաղիշեցիի հոգածութեան ներքեւ մինչեւ 1690, երբ Վարդան զայն յանձնած է Ս. էջմիածնի ձեռագրատան։ Ահա հոշականուն մտքի վառարան մը եւս որ մինչեւ հարիւր տարի առաջ կանգուն էր եւ զոհ կ'երթար ցեղասպանութեան։ Վարդան Բաղիշեցի վախճանած է 1704 թուին։

Ամրդոլի Գրական Արգասիքը

Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք պիտի փրկէր արեւմտահայոց կացութիւնը իր 26 տարիներու նուիրեալ եւ երկարատեւ գահակալութեան ընթացքին (1715-1741) հրատարակելով նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ աստուածաբանութեան վերաբերեալ հիմնական վեց գիրքեր, որոնք են «Սուրբ Գիրքս որ կոչի Մաշտոց», «Գիրք Պարապմանց Սրբոյն Կիւրդի Աղեփանդացոյ յաղագս մարդանալոյ Միածնին», «Տօնացոյց եւ Աւետարանացոյց», «Պարգաբանութիւն Բերականութեան կարճաօրտ եւ դիւրիմաց», «Գիրք որ կոչի Հարանց Վարժ», եւ «Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Յօհաննոս»:

Այդ երկերէն մին Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ Պատրիարքի (+444 թ.) «Գիրք Պարապմանց»-ն է որուն յունարէն բնագրէն լատիներէնի թարգմանութիւնը ծանօթ է որպէս *Scholia de incarnatione unigeniti*, որուն բնագիրներն ալ լրիւ չեն հասած, բացի հայերէն թարգմանութենէն որ յունարէն բնագրէն թարգմանուած է Դաւիթ Հիւպատոս անուն գրչին կողմէ, որ ցայսօր կը մնայ միակ ամբողջական բնագիրը բանասիրութեան առջեւ: Զայն գրաբարէն անգլերէնի թարգմանած է անգլիացի հայագէտ Գոնիբեր 1907 թուին Լոնտոնի մէջ: «Գիրք Պարապմանց» տառացիօրէն կը նշանակէ «ուսումնասիրութիւն» եւ կը վերաբերի Քրիստոսի երկու բնութեանց մէկ անձի մէջ միաւորման: Գիրքին հեղինակ Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ Պատրիարքը ներկայ եղած է Եփեսոսի 431 թուի Տիեզերական Գ ժողովին:

Ամրդոլէն Արմաշ

Արմաշէն Երուսաղէմ եւ Անթիլիաս

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան յետագայ դարերը երջանկաբեր եւ արդիւնաւէտ եղան շնորհիւ այդ օրինակելի եւ նուիրեալ երեք պատրիարքներուն՝ Կոլոտի, Նալեանի, եւ Շղթայակիրի, առաջին երկուքը Կ. Պոլսոյ, եւ Շղթայակիրն ալ Երուսաղէմի պատըրիարքութեանց համար, որոնք իրաւամբ ստացած են «ամենիմաստ եւ աստուածաբան վարդապետ» տիտղոսը: Գրիգոր Շղթայակիր (1715-1749) փրկեց Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը իր ծանրածանր պարտքերէն, իսկ Յովհաննէս Կոլոտն (1715-1741), ու Յակոբ Նալեան (1741-1749) Պատրիարքները իրենց վարչական ու մանաւանդ գրական վաստակով հիմնովին շրջեցին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան դիմագիծն ու գնացքը, որոնց յաջորդեցին արժանաւոր գահակալներ, միշտ պահելով Ամրդոլի գերազանց վաստակն ու աւանդը, ինչպէս Գէորգ Քերեստէճեան, Մկրտիչ Խրիմեան, Ներսէս Վարժապետեան, Խորէն Աշըգեան, Մատթէոս Իզմիրլեան եւ Մաղաքիա Օրմանեան Պատըրիարքները:

Անկասկած անոնք եղան Ամրդոլէն Արմաշ կամրջող պատրիարքները, յատկապէս Գէորգ Պատրիարք, որ իսկոյն եղաւ Գէորգ Դ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց ու հիմնեց Մայր Աթոռի Գէորգեան Ճեմարանը, իսկ Աշըգեան Պատրիարքի օրով ալ Օրմանեան Մաղաքիա եպիսկոպոսի աննահանջ ջանքերով բացուեցաւ Արմաշու Դպրեվանքը, երկուքն ալ որպէս Ամրդոլի Համալսարանին հարազատ հետեւորդ ուսման կեդրոնները: Ամրդոլէն Արմաշ անցքը յիշաւ Օսմանեան պետութեան հովանաւորութիւնն ալ ինքնաբերաբար ապահովեց 1863 թուի Ազգային Սահմանադրութեամբ, դարձնելով զայն օրինական, ճշդուած եւ հաստատ: Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը Ազգային Սահմանադրութեան ուժով առաջնորդողի ընդհանուր դերը վերցուց իր վրայ Հայ Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը բարձր պահելով եւ լրիւ ստանձնելով Օսմանեան պետութեան ենթակայ նուիրապետական եւ առաջնորդական բոլոր հայ կեդրոններու ղեկը, ներառ-

եալ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը, Սիսի եւ Աղթամարի Կաթողիկոսութիւնները, Եգիպտոսի, Իրաքի եւ Միջին Արեւելքի թեմական հաստատութիւնները:

Անվարան կրնանք աւելցնել, որ Ամրդոլէն Արմաշ եւ Արմաշէն Երուսաղէմ, ու ապա Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Դպրեվանք փոխանցումի հորիզոնական գիծը հետեւողական եղաւ, երբ նկատի ունենանք Արմաշական սերունդի պատկառելի դէմքերէն բարձրաստիճան հոգեւորականներ Մաղաքիա Օրմանեանն ու Եղիշէ Դուրեանը, Կիւլէսէրեան Բաբգէնն ու Գուշակեան Թորգոմը, բոլորն ալ նուիրապետական Աթոռներու նուիրեալ գահակալներ, որոնց շունչին տակ ուսանած նաեւ Փառէն Մելքոնեան եւ Շահէ Գասպարեան արմաշական եպիսկոպոսները, կարգաւ Երուսաղէմն ու Անթիլիասը արժանաւորապէս կնքեցին հին Ամրդոլի եւ իրենց ժամանակակից Արմաշի անկրկնելի աւանդով:

Երբ այս տողերը կը գրենք կը հաստատենք վերելի ընթացքը որպէս Անթիլիասի Դպրեվանքի միջին սերունդի աւարտականներէն մին թէ անցեալի կամուրջն ու ներկայի արգասիքը որքան հարազատ գնացքով զարգացան ու հասցուցին հոգեւորականներու ընտիր փաղանգ մը, թեկուզ տարբեր որակով եւ աստիճանով բաղդատմամբ անցեալի փառքին:

ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ Ա. ՔՏՆՅ. ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

